

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

PLANERA FÖR FRILUFTSLIV

NATUR, SAMHÄLLE, UPPLEVELSER

LARS EMMELIN

PETER FREDMAN

EBBA LISBERG JENSEN

KLAS SANDELL

CARLSSONS

CARLSSON BOKFÖRLAG

Box 2112 • 103 13 Stockholm

Tel red: 08-54 52 54 80

Fax: 08-796 84 57

info@carlssonbokforlag.se

www.carlssonbokforlag.se

© 2010 författarna och Carlsson Bokförlag
Grafisk form och digital produktion: Bo Herlin
Omslagsfoto: Patrik Leonardsson, Naturfotograferna
Vinjettfoto: se lista s. 415
Tryck: TRT, Estland 2010
ISBN 978 91 7331 365 0

INNEHÅLL

FÖRORD	11
Om bokens tillkomst	. 11
Om författarna	. 12
Många tack!	. 12
INLEDNING	15
Begreppsdefinitioner och avgränsningar	. 16
<i>Begreppet friluftsliv</i>	. 17
<i>De som utövar friluftsliv</i>	. 19
<i>Naturbegreppet.</i>	. 19
<i>Hållbar utveckling – hållbart friluftsliv.</i>	. 20
Innehåll och en läsanvisning	. 21
<i>Bokens första del, kapitel 1–13</i>	. 21
<i>Bokens andra del, kapitel 14–18.</i>	. 22
<i>Om litteraturreferenser</i>	. 23
1. FRILUFTSLIVETS FRAMVÄXT	26
Friluftslivets start och organisationer: Sekelskiftet 1900	. 27
Friluftslivets breddning och närmiljö: 1930-talet	. 28
Friluftsliv som materiell konsumtion: 1960-talet	. 29
Friluftsliv som specialisering och miljöpedagogik: Sekelskiftet 2000	. 31
Friluftsliv som medel, egenvärde och markör	. 33
Olika socialgruppers friluftsliv	. 34
Allemansrättens kulturhistoria	. 36
2. FRILUFTSLIV OCH NATURTURISM IDAG	41
Två fokuseringsbilder	. 42
Naturgiven nödvändighet eller kulturell konstruktion	. 45
Friluftsliv och naturturism	. 47
<i>Förekommer förflyttning från den vardagliga miljön?</i>	. 50
<i>Är verksamheten kommersiell?</i>	. 50
<i>Bygger verksamheten på och stimulerar naturintresse?</i>	. 50

3. VÄRDEN I LANDSKAPET	53
Landskapets kvaliteter för friluftsliv och naturturism	54
»Purism«- en skala över attityder till vildmark	56
Friluftslivets landskapsrelation – en ekostrategisk begreppsram . . .	58
Förhållningssätt och strävanden	61
4. ETT FENOMEN MED MÅNGA RELATIONER	71
Friluftsliv och idrott	71
Miljöengagemang och friluftsliv	73
Friluftsliv, folkhälsa och samhällsekonomi	75
Friluftsliv, lokal livskvalitet och regional utveckling	78
5. FRILUFTSLIVETS EKONOMISKA VÄRDEN	83
Produktion och konsumtion av friluftsliv	85
Friluftslivets upplevda värden	87
Ekonomiska effekter	89
Kostnadseffektiv förvaltning	91
Kollektiva nyttigheter och naturens fria tillträde	93
6. DET KOMMERSIELLA FRILUFTSLIVET	
– NATURTURISM, HÅLLBAR TURISM OCH EKOTURISM	99
Turism som begrepp	99
Internationell och nationell turism	100
Turism – ett komplext dynamiskt system.	101
En modell över turismen	102
<i>Destinationen</i>	102
<i>Lokalsamhället</i>	105
<i>Hemregion / marknad</i>	107
<i>Marknadsföring</i>	107
<i>Transporter</i>	108
<i>Människor, information och påverkan</i>	109
Naturturismens omfattning.	109
Hållbar turism.	112
Ekoturism	115
7. ATT STUDERA FRILUFTSUTÖVARE	121
Olika kunskaper efterfrågas	121
Områdesstudier och befolkningsstudier	122
Frågeställningen styr val av metod.	123
<i>Områdesstudier (besöksräkning)</i>	124
<i>Områdesstudier (intervjuer)</i>	124
<i>Befolkningsstudier</i>	124

Kombinerade metoder för bästa resultat	125
Svenska besökarstudier – en metodstrukturerad överblick.	125
<i>Områdesstudier.</i>	126
<i>Tabell 7:1. Ett urval av svenska områdesstudier uppdelade</i>	
<i>efter naturmiljöer</i>	127
<i>Befolkningsstudier</i>	128
<i>Longitudinella studier.</i>	133
Nordiska besökarstudier.	136
Några problem med att använda besökarstudier i praktisk förvaltning	138
<i>Vem utövar friluftsliv och hur mycket?</i>	138
<i>Genomsnittsvärden och spridning i preferenser</i>	139
 8. FRILUFTSLIVETS SOCIOLOGI:	
– GRUPPER, MOTIV & HINDER	145
Forskning om varför man utövar friluftsliv	146
Behavioral approach och benefits-based management	149
Hinder för friluftsliv	150
En modell över hinder	151
Exempel på studier av hinder	152
Olika grupper friluftsliv	153
<i>Etnicitet – kulturell bakgrund</i>	154
<i>Genus – kvinnor och män i naturen.</i>	157
<i>Funktionshinder friluftsliv</i>	159
<i>Friluftsliv på landet och i staden.</i>	160
Konflikter	161
 9. VÄGLEDNING OCH NATURPEDAGOGIK	169
Om att organisera ökad tillgänglighet till det otillgängliga	170
Olika friluftspedagogiska stilar kräver olika landskap	175
Forskning om friluftsliv som pedagogik och mobilisering.	181
Cyberspace – framtidens pedagogiska friluftslandskap?	184
 10. TILLGÄNGLIGHET OCH ALLEMANSRÄTT	189
Några tillgänglighetsdimensioner	190
Allemansrättens innehåll och roll	192
Allemansrättens ekostrategi.	196
Allemansrätten och organiserade aktiviteter	198
1. <i>Kunskapsinhämtande.</i>	198
2. <i>Försiktighetsprincipen.</i>	199
3. <i>Lokaliseringsprincipen</i>	199
4. <i>Hushållningsprincipen</i>	199
5. <i>Skyddsåtgärder</i>	199

Allemansträtten och naturturismen	200
Probleminventeringar och lägesrapporter.	202
11. NÄRNATUR OCH TÄTORTSNÄRA NATUR FÖR FRILUFTSLIV	207
Den tätortsnära naturens fysiska och mentala inverkan	209
Rekreation och friluftsliv i tätorten	211
Den nära naturens upplevelsevärden	213
12. DET ORGANISERADE FRILUFTSLIVET – FRÅN IDEALISM TILL NATURTURISM	219
Det icke-organiserade friluftslivet	220
Det ideellt organiserade friluftslivet	221
Det offentligt organiserade friluftslivet	223
Det kommersiellt organiserade friluftslivet	225
Friluftslivets dynamik, samband och trender	226
13. FRILUFTSLIVETS OCH NATURTURISMENS MILJÖPÅVERKAN	231
Begrepp och principer	232
<i>Sårbarhet, motståndskraft och återhämtningsförmåga.</i>	236
<i>Individuell eller organiserad verksamhet</i>	237
Direkt påverkan	237
<i>Sambandet mellan påverkan och effekt</i>	238
Slitage	239
<i>Störning på djurliv</i>	241
<i>Nedskräpning</i>	242
<i>Buller</i>	243
<i>Utsläpp från motoriserad verksamhet</i>	244
Miljöövervakning.	244
Miljövänligt friluftsliv och turism?.	246
INTRODUKTION TILL KAPITEL 14–18 – VAD ÄR PLANERING OCH FÖRVALTNING?	250
14. PLANERING OCH FÖRVALTNING	253
ATT FORMA LANDSKAPETS FRAMTID	253
Planering av landskapet	254
<i>Landskapsmönstret.</i>	254
<i>Tillgänglig areal</i>	255
<i>Landskapskvalitet</i>	255

Att tänka om landskapets framtid	256
Att förhålla sig till framtiden: prognos, projekt, vision och scenario	259
<i>De fyra idealtyperna i landskapet</i>	261
Planering på olika nivåer	262
Planering – projekt eller förhållningssätt till framtiden	263
Planeringsteori	264
En utflykt i planeringsteorins snåriga landskap	265
Två paradigm i styrningen av landskapet.	274
<i>Miljöparadigmet</i>	275
<i>Plan-paradigmet</i>	277
<i>Paradigmdiskussionen sammanfattad i en figur</i>	277
»Hållbar utveckling« – ett mångtydigt begrepp	279
15. MODELLER FÖR PLANERING	
OCH FÖRVALTNING	283
Planeringens utgångspunkter	283
<i>Två grundläggande modeller: ROS och LAC</i>	285
<i>Modeller för planering förutsätter förvaltning</i>	286
Ett utbud av möjligheter: ROS – recreation opportunity spectrum	287
Tillämpning av ROS-modellen.	289
<i>ROS-klasser och mål för området</i>	290
<i>Indikatorer för ROS-dimensionerna.</i>	291
»Rekreativ bärförmåga«	292
Brukare med olika känslighet: begreppet purism	293
PURISTER I ROGEN	295
Gränsen för acceptabel förändring:	
LAC – limits of acceptable change	296
Om brukarstudier	298
Att kommunicera zoner och utbud	299
ROS: användning, kritik, vidareutveckling	300
Enklare modeller för zoner	302
16. FYSISK PLANERING	
– ATT PLANERA FÖR FÖRÄNDRAD MARKANVÄNDNING	305
Några grunder.	306
Planering av landskapsmönstret	307
<i>Zoner som redskap i fysisk planering.</i>	308
Fysisk planering – ett kommunalt monopol?	310
Planering på högre nivåer – den felande länken	311
Styrning av planering och förvaltning.	313

Medborgardeltagande och inflytande	315
Plan och verklighet	317
17. NATURVÅRDSPLANERING I SVERIGE	321
Naturvårdsplaneringens inriktning	322
<i>Naturvårdens åtgärdskedja</i>	323
<i>Friluftslivets roll i naturvårdens planering</i>	325
<i>Lagreglering av naturvårdens planering</i>	326
Säkerställande – att öka utbudet av skyddad natur	326
Världsarv och biosfärområden – två nya planeringsarenor.	330
Friluftsliv och naturturism i skyddade områden.	333
Riksintressen – instrument för att ge naturvård och friluftsliv tyngd i fysisk planering	335
Strandskyddet – ett exempel på restriktioner på andra markanvändare	336
Annan påverkan på den fysiska planeringen	337
Lokal förankring av naturvårdsplaneringen	339
18. FÖRVALTNING FÖR FRILUFTSLIV	345
Vad är förvaltning?	345
<i>Adaptiv förvaltning</i>	346
Friluftsliv, naturvård, turism – ett triangeldrama.	347
<i>Bevarande-, utbuds- eller nyttoorienterad förvaltning</i>	348
<i>Ett nytt paradigm i naturförvaltningen</i>	349
<i>Att öka utbudet av arealer i tid och rum</i>	350
Landskapets kvalitet	352
<i>Minska miljöpåverkan</i>	352
<i>Öka resursernas motståndskraft och restaurera</i>	354
<i>Ökade upplevelsevärden</i>	354
Att styra besökare.	355
<i>Typer av beteenden som medför problem</i>	356
<i>Direkt och indirekt styrning</i>	358
<i>Styrning med information</i>	360
<i>Allemansrätten som problem: styrningens legitimitet</i>	361
<i>Att förutsäga besökarnas reaktion på styrning</i>	361
Lokal förvaltning	363
<i>Samförvaltning.</i>	365
Ansvar, olyckor och skador i samband med friluftsliv	367
REFERENSER	375
INDEX	411

FÖRORD

Om bokens tillkomst

INITIATIVET TILL DENNA BOK om planering av natur för friluftsliv kom inledningsvis från Naturvårdsverket. Regeringen uppdrog åt verket att från och med 2003 ta ett samlat ansvar för friluftslivsfrågor. Egentligen innebar detta att frågorna återfördes till verket och fick ny tyngd. Verket hade vid sin tillkomst 1967 friluftsliv som en av sina centrala uppgifter. Som led i att bygga upp forskningsbaserad kunskap för myndighetens arbete lät verket göra ett antal utredningar och studier. Anders Lundvall, då anställd vid forskningssekretariatet, och Per Wallsten, chef för friluftsenheten, hade tre namn som man tänkte kontakta för att få en forskningsöversikt gjord: Lars Emmelin, Peter Fredman och Klas Sandell. Vi föreslog att vi skulle dela på arbetsuppgiften. Rapporten »Planering och förvaltning för friluftsliv: en forskningsöversikt« kom ut 2005 och mottogs väl. Per Wallsten och Anders Lundvall återkom med förslaget att vi skulle bearbeta översikten till en lärobok avsedd för universitetsnivån. Naturvårdsverket ställde ett anslag till förfogande för att producera manuskript till en lärobok. Vi har därmed haft ekonomisk grund för redaktionsmöten, för att lägga ut tekniskt arbete och för en del av vår arbetstid. Ebba Lisberg Jensen, som bidrog med material till forskningsöversikten, kunde engageras för läroboksprojektet och har fungerat som medförfattare och redaktör. Man kan nu när manuskriptet sänds till tryck konstatera att vi alla lagt ned ett avsevärt mycket större arbete än vad anslaget täckte. Ansvaret för detta vilar naturligtvis enbart på oss själva. Fysisk planering vid Blekinge Tekniska Högskola skall ha tack för att resurser skjutits till för att klara en del av det tekniska arbetet – utan det hade ännu mera fritid gått åt för redaktör och projektledare. En hög ambitionsnivå och andra faktorer har medfört att arbetet dragit ut över den planerade projekttiden. Vi tror emellertid att boken i stort sett vunnit på detta. Även om boken i stora drag följer forskningsöversiktens struktur så är materialet kraftigt reviderat och uppdaterat eller helt nyskrivet. Kapitlen 14–18 är i stort sett nyskrivna; en lärobok måste ju presentera grundläggande fakta om planering och förvaltning som en forskningsöversikt till den ansvariga myndigheten inte behöver ta upp.

Om författarna

Denna lärobok är en genuint kollektiv produkt av fyra författare som alla forskar och undervisar om friluftsliv, turism och planering. Lars Emmelin är professor i fysisk planering vid Blekinge Tekniska Högskola och har varit gästprofessor vid turismforskningsinstitutet ETOUR vid Mittuniversitetet. Peter Fredman är professor i naturturism vid ETOUR vid Mittuniversitetet. Ebba Lisberg Jensen är humanekolog och lektor vid Miljövetenskap, Urbana studier, Malmö högskola. Klas Sandell är professor i kulturgeografi vid Geografi och Turism, Karlstads Universitet och gästprofessor vid Stockholms universitet, UTEP, Idrottspedagogik. Även om någon av oss har skrivit utkast till olika kapitel eller avsnitt har både bokens helhet och de enskilda delarna diskuterats ingående och kapitel har kompletterats och reviderats av oss gemensamt. Som formellt projektansvarig har Lars Emmelin samordnat administration av produktion av figurer, referenslistor, indexord m.m.

Många tack!

Per Wallsten och Anders Lundvall och deras efterträdare som våra kontaktpersoner vid Naturvårdsverket, Annica Idestrom och Mikael Nilsson har intresserat, uppmuntrande och tålmodigt stött processen.

Det noggranna och tålmodsprövande arbetet med referenser, kontroll av figurer, indexord osv. har i allt väsentligt gjorts med osvikligt gott humör av universitetsadjunkt Ulla Haglund vid Fysisk planering, BTH. Frida Forslund, studerande vid magisterprogrammet i fysisk planering vid BTH har renritat samtliga figurer och gett dem en genomgående stil, ett »planerarstuk«.

För en lärobok som spänner över ett så brett ämne är det ovärderligt att få hela texten eller delar av den granskade. Ett varmt tack för textgranskning går till ett stort antal kollegor och vänner. Vid Naturvårdsverket tackar vi främst Annica Idestrom och Per Wallsten, men också Johan Rova, Björn Risinger och några för oss anonyma kommentatorer. Det bör kanske speciellt påpekas att det är expertkommentarer, inte myndighetsstyrning, vi fått från Naturvårdsverket. Vilket också innebär att det är vi som författare som svarar för framförda uppfattningar. Omfattande kommentarer har lämnats av Sven G. Hultman, tidigare chef för Upplandsstiftelsen, Gunnar Zettersten, f.d. avdelningsdirektör vid Naturvårdsverket; Odd Inge Vistad, seniorforskare vid Norsk Institutt for Naturforskning, Lillehammer; Jonas Forsmark, lärare vid Scouternas ledarskapsakademi, Kjesäters folkhögskola; Ulf Silvander, generalsekreterare i Svenskt Friluftsliv; Berit Karlsson Svanqvist, fil.dr, Skogsstyrelsen; och Britta Brügge, f.d. universitetsadjunkt vid Centrum för miljö- och utomhuspedagogik, Linköpings universitet och f.d. lärare på Kjesäters folkhögskola.

Enskilda kapitel har granskats av: Ingemar Ahlström, Friluftspanering; professor Peter Schantz, GIH; Anders Szczepanski, enhetschef vid Nationellt centrum för utomhuspedagogik, Linköpings Universitet; fil.dr. Johan Öhman, Örebro Universitet, samt Eva Lindberg och Märta Berg, Naturskyddsföreningen. Professor Paul Eagles, University of Waterloo, Canada; Senior advisor Liisa Kajala, Forststyrelsen, Finland; professor Kreg Lindberg, Oregon State University, USA; doktorand Lena Petersson Forsberg, BTH, har bidragit med faktauppgifter. Avsnittet om ansvarsförhållanden i kapitel 18 har kommenterats av Stefan Wiese, Kammarkollegiet och fil. dr. Björn Tordsson, Høgskolen i Telemark, Norge. Underlag till avsnittet om tätortsnära natur i forskningsöversikten togs fram inom ramen för ett särskilt uppdrag av jägmästare Liselott Eriksson, LE Konsult.

Tack alla!

Författarna i juni 2010

INLEDNING

FRILUFTSLIV HAR UNDER DET SENASTE DECENNIET fått ökad uppmärksamhet som del av naturvården, som medel för förbättrad folkhälsa och som central faktor för livskvalitet. I form av naturturism knyts också stora förhoppningar till friluftslivet som motor i regional utveckling. Samtidigt som slutarbetet görs på denna bok beräknas Sveriges första regeringsproposition specifikt om friluftsliv komma. Frågor som den som funderar på att läsa en forskningsbaserad, akademisk lärobok om planering och förvaltning av natur för friluftsliv kan ställa sig är: Varför behövs planering och förvaltning? Och kan man forska om friluftsliv? Svaren på frågorna blir beroende på vad man uppfattar som friluftsliv och av kunskaper om friluftslivets utövare, former, historia m.m.

Svaren är ofta nyttobetonade. Friluftsliv är en viktig aktivitet för många människor och dessutom både som rekreation och som näringsverksamhet ekonomiskt betydelsefullt. Friluftslivet är beroende av naturområden och påverkar dessa. Och därmed är svaret på frågan om behovet av planering och förvaltning givet: De behövs för att säkra tillgången på natur för friluftsliv, för att skydda och bevara natur både för och mot friluftsliv och turism. Detta är också grundperspektivet i denna bok.

Ett skäl att motivera forskning blir då för att skapa kunskapsunderlag för planering och förvaltning. Internationellt, framförallt i USA, där omfattande friluftslivsforskning har bedrivits sedan lång tid, har förvaltningens behov varit den kanske viktigaste drivkraften. Vilket också innebär att forskningen utformats för att fylla dessa behov. Men vi vill betona att forskning om friluftsliv kan ha många andra utgångspunkter. Historiskt och kulturellt är friluftsliv intressant. Friluftsliv, i betydelsen att man frivilligt och för nöjes skull vistas i naturen utan något nyttomotiv, anses av många skandinaver vara karaktäristiskt för just nordisk kultur. I den nordiska nationalismen spelar föreställningen om ett särskilt förhållande till naturen och friluftslivet och en unik frihet, allemansrätten, en viktig roll. Både svenska och norska myndigheter ger fortfarande ut information där det hävdas att allemansrätten är unik för det egna landet. Det finns ett internationellt intresse för vad som uppfattas som specifikt för nordiskt friluftsliv. Det finns också de som menar att fenomenet bara kan fångas med ett nordiskt ord som därför används i engelskspråkig

litteratur (Henderson & Vikander 2007; Isberg & Isberg 2007). Vi får se hur det går: om »friluftsliv« kommer att sälla sig till den lilla skara av nordiska ord som på grund av sin speciella innebörd anses värdiga att ta plats i engelska tillsammans med smorgasbord, ombudsman, lek och gytja. Föreställningar om något mycket specifikt är intressanta att skärskåda närmare som historiskt och kulturellt fenomen.

Förståelsen av den »lekande människan«, allt från spänningssökandets fysiologi, som vissa forskare menar har släktskap med effekterna av droger, till barns lek i naturen, är sidor av mänskligt liv värda att utforska för sin egen skull. Om beroendet av naturen är medfött är en annan fråga som är både intressant för förståelsen av människan och som har förts fram för att motivera satsningar på friluftsliv.

Författaren och botanisten Sten Selander vänder och vrider i essän »Epikuros i Lappland« på frågan om varför man utsätter sig för strapatser och obehag. I sitt svar pekar han på en annan viktig roll för friluftslivet: civilisationskritik. Olika varianter av »ekofilosofi« har nära koppling till friluftsliv. För den norske filosofen Arne Næss som myntade termen »ekosofi« är denna koppling central. Han betecknar för övrigt i god filosofisk tradition sin variant »ekosofi T« för att markera att det finns många möjliga ekosofier. »T« står för hans hytte Tvergastein i Hallingskarvet. För den civilisationskritiska ansatsen blir gränsdragningar viktiga: kan till exempel motoriserad verksamhet överhuvudtaget ingå i friluftslivet (Sandell 2006a)?

Frågan om vad friluftsliv är blir naturligtvis viktig om man skall forska eller om man ska planera och förvalta. Vad är det man forskar om och förvaltar för? Fenomenet är på en gång intuitivt självklart och svårt att ge en precis definition. Så är det med alla vardagsfenomen som skall avgränsas för att beforskas eller göras till föremål för samhällets omsorger: det blir en kamp om att definiera in eller ut (Emmelin 1989, Sandell 2003a).

Begreppsdefinitioner och avgränsningar

Definitioner av vardagslivets fenomen kan ibland upplevas som något ansträngda och uppstyltade. För att forska om ett vardagligt fenomen liksom för att planera och förvalta landskapet för ett visst ändamål behöver man dock en definition. Definitioner är ett medel för att uppnå klarhet men också för att avgränsa ett område. Det innebär både att inkludera och att exkludera. Helst skall en definition uppfylla två motstridiga krav. Den skall vara allmän så att den ger vägledning om nya fenomen och verksamheter men samtidigt någorlunda skarp och tydlig så att den faktiskt förmår avgränsa och vägleda. Om naturen i Sverige skall vara tillgänglig för friluftsliv genom allemansrätten så är det betydelsefullt vilka aktiviteter som kan inkluderas: är det friluftsliv att rida eller köra mountainbike? Kan

friluftslivet vara motoriserat? Man utövar makt och kämpar om resurser genom att definiera in eller ut.

Begreppet friluftsliv

Äldre svenska officiella definitioner av friluftsliv led av svagheten att vara så breda och välvilligt inkluderande att de var svåra att använda för att avgränsa till exempel planeringsansvar eller tilldelning av offentliga medel. Trädgårdsarbete, söndagspromenad i stadsparken och till och med en sväng med bilen för att beskåda landskapet kunde inkluderas (Emmelin 1997a). Definitionerna kom därmed också att strida mot en normalspråklig förståelse av ordet »friluftsliv«. Bland annat med intryck från norsk lagstiftning har Sverige fått en officiell definition av begreppet »friluftsliv«. Det är den definitionen vi utgår ifrån.

Med »*friluftsliv*« menas således i den här boken »*vistelse utomhus i natur- eller kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelse utan krav på tävling*« (SFS 2003:133). Nationalencyklopedin definierar friluftsliv som »verksamheter ute i det fria vanl. för längre tid och i vildare natur«. Den definitionen ansluter till ett rätt vanligt synsätt: »riktigt friluftsliv« skall ske i »vild natur«; en promenad på Djurgården är med detta synsätt inte äkta friluftsliv. Den svenska definitionen som också är den som används av Friluftsrådet är något mera passiv än den norska som betonar »aktivitet« och »miljöombyte« som viktiga delar av friluftslivet.

Vi tar oss av flera skäl här friheten att använda ordet bredare, genom att betrakta även vardagliga vistelser i närnatur som friluftsliv. Detta ordbruk kanske inte fångar »friluftslivets kärna« men det förefaller ha allmänhetens stöd. I de undersökningar som genomförts av forskningsprogrammet »Friluftsliv i förändring« har man ringat in en mera allmän förståelse av begreppet »friluftsliv«. I en enkätundersökning till ett representativt urval av den svenska befolkningen frågades om de svarandes uppfattning om huruvida ett antal aktiviteter var att betrakta som friluftsliv. Att »ströva i skog och mark« och »fjällvandring« definieras av en stor majoritet som friluftsliv. »Kajakpaddling« och »fågelskådande« betraktades också som friluftsliv av en majoritet. »Att gå i en park i staden« fick betydligt svagare anslutning men en stor majoritet ansåg dock att det i viss grad ingår i begreppet friluftsliv. Motoriserade aktiviteter som att köra motorbåt eller snöskoter kan enligt en relativt stor grupp också ses som friluftsliv (Fredman et al. 2008d).

Friluftslivet kan också många gånger gränsa till idrott. Detta gränsland diskuteras i kapitel 4, men vi vill peka på formuleringen »utan krav på tävling«. Att åka längdskidor på tid sorterar under idrott, skidåkning utan stoppur är alltså att betrakta som friluftsliv.

Vårt breda sätt att använda termen överensstämmer med praxis i svensk, och till stor grad också internationell, forskning om friluftsliv. Det gör det också möjligt att uppmärksamma aktiviteter och föränd-

ringar som ligger i begreppets utkanter men som kan bli viktiga på längre sikt.

Vi gör här inte någon åtskillnad mellan *friluftsliv* och *naturturism*. När friluftsliv utövas under längre tid och på längre avstånd från hemorten kommer det i statistiken att betraktas som »*naturturism*«. Vi använder ordet friluftsliv för att täcka in också naturturism utom när det för framställningen av något skäl är viktigt att framhäva det turistiska elementet, till exempel den kommersiella eller samhällsekonomiska aspekten. Det kan också i analys av naturturism och friluftsliv vara viktigt att skilja mellan ett konsument- och ett producentperspektiv. För konsumenten är »*naturturism*« att utöva friluftsliv utanför hemorten. Producentperspektivet innebär bl.a. analys av de aktörer som tillgodoser turisternas efterfrågan. Planering för friluftsliv hör till den allmänna välfärden medan planering för »*naturturism*« i grunden har ekonomiska motiv. Det finns för planering och förvaltning en viktig spänning mellan »*friluftsliv*« och »*naturturism*«. Till exempel innebär det en motsättning mellan att göra områden lätt och billigt tillgängliga för allmänhetens friluftsliv och att skapa intäkter från naturturism. Läsbarheten gör att vi föredragit »*naturturism*« framför det byråkratiskt mera korrekta »*naturbaserad turism*«.

Friluftsliv ses ofta som en *fritidsaktivitet*. Forskning om friluftsliv är internationellt ofta en gren av forskningen om fritid; en av de stora vetenskapliga tidskrifter där forskning om friluftsliv publiceras heter »*Leisure Science*«. Att se friluftslivet som en aktivitet bara på fritiden blir problematiskt med tanke på de grupper som har friluftsliv som arbete: fjälledare, naturpedagoger eller lärare eller andra som har naturen som en central arena för sin professionella utövning. Nordisk friluftslivstradition har dessutom rötter i äldre samhällens samlarverksamhet och jakt. Gränsen mellan arbete och fritid blir flytande och kanske för individen ointressant vid jakt, fiske, bärplockning eller när kreaturen vallas på sommarbete. Om man bortser från nyttoaspekten så innehåller alla dessa arbeten många av friluftslivets upplevelser och värden och det finns kunskap från folk-livsforskningen som pekar på att de uppskattades för detta.

Synen på friluftsliv som fritidssysselsättning hänger nära samman med det moderna industrisamhällets indelning av tiden i arbetstid och fritid. Kopplad till detta finns också synen på friluftsliv som *rekreation*. Tanken på vistelsen i naturen som en »stärkande« återhämtning är en viktig del av den moderna friluftslivstraditionen. Denna nyttoaspekt, att friluftsliv från politiskt håll förknippas med motion och förbättrad folkhälsa, innebär att planering och förvaltning för friluftsliv får ökat stöd. Den rekreativa, återhämtande aspekten av friluftsliv är nära förknippad med den terapeutiska. Inom den terapeutiska verksamheten kan både vilsam utevistelse och fysisk ansträngning, eller psykisk anspänning vara viktiga element. Den nordiska fjällturismens historia är nära förknippad med friluftsliv som terapi. Genom hela friluftslivets historia har det funnits en

glidning mellan utevistelse som återhämtande för de trötta och utslitna å ena sidan, och friluftslivet som moraliskt danande projekt för ungdomen å andra. Också idag används naturen som arena för ungdomar som behöver komma bort från en negativ social miljö, och för att de ska få utvecklas genom de utmaningar som exempelvis en fjällvandring kan utgöra. Friluftslivet har också en pedagogisk sida, där barn, unga och vuxna lär sig att »klara sig» i naturen, att gå, klättra, bedöma isars tjocklek, hitta dricksvatten etc. Pedagogiken kan även syfta till att förstå sambanden i naturen och till kunskap om landskapstyper eller växt- och djurarter.

Planering och förvaltning av natur kan alltså ha som mål att tillgodose flera av aspekterna av friluftslivet: fritiden, rekreationen, den terapeutiska och den pedagogiska verksamheten. För individen utgörs utevister ofta av kombinationer av en eller flera aspekter.

De som utövar friluftsliv

För att skriva om planering och förvaltning för friluftsliv behövs även en kollektiv beteckning för de människor man skriver om. I litteraturen används till exempel brukare, besökare eller utövare. Val av terminologi innebär val av ett sätt att se på dem man skriver om. Termerna betonar olika aspekter av friluftslivet. »Besökare» betonar att någon är utifrån kommande. »Besökare» och »besökarstudier» är rimliga termer från till exempel naturförvaltningens eller turismens perspektiv. »Utövare» lägger tonvikten på friluftsliv som aktivitet – paddling, vandring, bärplockning etc. – och kan vara en lämplig term vid studier eller förvaltning inriktade på olika aktiviteter. I avsnitten om planering använder vi »brukare» för att betona att friluftsliv är en markanvändning som påverkar landskapet men också för att betona att friluftslivet är en lika legitim markanvändare som andra, t.ex. jordbruk, skogsbruk etc.

Naturbegreppet

Boken handlar i en bred och allmän mening om »planering av natur». Det innebär att vi också måste förklara hur vi använder ordet »natur». Definitionen av friluftsliv använder termerna natur- och kulturlandskapet och avgränsar egentligen bara arenan som »utomhus». Vi har ovan tagit avstånd från föreställningen att friluftslivet per definition måste ske i »vild natur»; vi inkluderar uttryckligen »tätortsnära natur», vilket i praktiken innebär mer eller mindre starkt påverkade eller direkt anlagda kulturlandskap, som en viktig arena för friluftslivet. Det finns en omfattande debatt om innebörden av »natur» och sådana avledningar som »orörd natur» eller »vild natur». Vi använder ofta termen »landskap» för att betona att vi tar utgångspunkt i hur naturen eller landskapsrummet disponeras för olika aktiviteter.

Men om en av friluftslivets viktiga komponenter är »naturupplevelse», kräver inte det att »naturen» kan skiljas från »kulturen», »vild natur» från

»kulturlandskap«? Inte nödvändigtvis: olika människor får naturupplevelser i helt olika landskap och urskiljer graden av mänsklig påverkan på landskapet helt olika. Vi diskuterar i kapitlet 3 och 18, upplevelse och naturupplevelse, det som kallas »purism«, d.v.s. önskemålet om upplevelse av »orörd natur«.

För vår framställning är någon precis definition av »natur« knappast nödvändig – om nu en sådan överhuvudtaget är möjlig och meningsfull. Man bör hålla i minnet att behovet av definitioner sällan är absoluta utan förankras i ett specifikt behov eller en verksamhet. »Naturen« är alltså här landskapet utanför det tätbebyggda området. Detta innebär inte att det i andra sammanhang skulle vara oväsentligt att kunna urskilja graden av mänsklig påverkan på ett landskap. För naturvårdens skötselplaner och landskapsrestaurering har det stor betydelse att förstå struktur och funktion och för att operationalisera naturbegreppet.

Hållbar utveckling – hållbart friluftsliv

»Hållbar utveckling« är ett centralt men mångtydigt begrepp inom politik, miljövard och planering. Praktiskt och konkret är det centralt för naturvårdens planering och förvaltning för fungerande ekosystem och bevarande av biologisk mångfald. Friluftsliv ses av många som både mål och medel i arbetet med hållbarhet. I kapitel 4 berör vi förhoppningar om friluftslivet som ett viktigt medel för att skapa förståelse för naturens värden och funktioner och för miljövärden dvs. den ekologiska hållbarheten. Förhoppningarna om att friluftsliv leder till hälsa och välbefinnande gör att planering och förvaltning för friluftsliv ses som en viktig del av den sociala välfärden. Den ekonomiska betydelsen av naturturism och av den omfattande industri som förser friluftslivet med utrustning är uppenbar – se kapitel 5. Miljöeffekterna av den konsumtion som friluftsliv och naturturism innebär är viktiga att väga samman med de positiva effekterna om man vill ta ställning till hållbarhet; »hållbar turism« diskuteras i kapitel 13 och figur 13:1 belyser just frågan om sammanvägning. Friluftsliv och naturturism är en form av exploatering av natur som kan behöva vägas mot andra intressen, vare sig det är bevarande eller annan markanvändning som jordbruk eller bebyggelse.

Den mest kända definitionen av »hållbar utveckling« är den som lanserades av Brundtlandkommissionen: »En utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov« (Vår gemensamma framtid 1988:57). Begreppets politiska karaktär är uppenbar av definitionen. Det handlar om en vägning med stor osäkerhet mellan nutida och framtida behov i en situation där vi inte kan veta något om framtida värderingar eller samhällens tekniska, ekonomiska eller sociala möjligheter att tillfredsställa behoven. Dessutom är det en fråga om att väga resursanvändning och ambitioner. Avvägningen mellan om vi använder resurser för att förebygga eller

anpassa oss till klimatförändringar i Sverige är också politisk: nationellt egoistiskt är det rationellt att vältra över kostnaderna för förebyggande arbete. Det blir i hög grad en moralisk fråga som hör hemma i den politiska sfären bland annat eftersom effekten av förebyggande arbete i Sverige är begränsad.

Läsaren kommer möjligen att undra över varför begreppet får begränsat utrymme i boken. Skälet är inte att vi ser hållbar utveckling som oväsentligt utan att vi ser behovet av solida kunskaper om hållbarhetens olika aspekter och fungerande planering och förvaltning som en förutsättning. Detta är en lärobok om friluftsliv och naturturism – inte en handbok i friluftslivsideologi.

Innehåll och en läsanvisning

En viktig slutsats av denna rapsodiska överblick är att planering och förvaltning av natur för friluftsliv ställer krav på en djupare förståelse för friluftslivet som fenomen. Bokens inledande kapitel är avsedda att ge en överblick över forskning och debatt om detta som en nödvändig grund för de avsnitt som fokuserar på planering och förvaltning. Men de utgör också en introduktion till kunskapen om friluftsliv för den som har mindre nyttobetonade motiv för att intressera sig för fenomenet »friluftsliv«.

Denna bok kan, och vinner på, att läsas som en helhet från pärm till pärm, och det är så vi har tänkt oss den. Man kan också läsa enskilda kapitel, som, där det är relevant, innehåller hänvisningar till resonemang och fenomen som tas upp i andra kapitel. De flesta kapitel har en fallstudie knuten till sig, ibland som illustration, ibland som en möjlighet att utifrån praktiska exempel väcka samtal i en utbildningssituation. Bokens innehåll är organiserat i två huvudsakliga delar, var och en uppbyggd av ett antal kapitel, som presenteras nedan. Bokens ambition är att både vara aktuell och samtidigt spegla den forskning som internationellt pågått under lång tid. Däremot är den ingen handledning i praktiskt arbete med planering och förvaltning av natur, även om vi belyser också detta och ger en del referenser och litteraturtips.

Bokens första del, kapitel 1–13

Den första delen av boken är allmänorienterande om friluftslivet och belyser det utifrån ett antal perspektiv. I det första kapitlet, *Friluftslivets framväxt*, ger vi en överblick över friluftslivets bakgrund, dess sociala, estetiska och ekonomiska historia, med några nedslag i olika tidsåldrar. I kapitel 2, *Friluftsliv och naturturism idag*, presenteras dagens friluftsliv med dess kopplingar till och avgränsningar mot rekreation, naturturism etc. I kapitel 3, *Värden i landskapet*, presenteras några olika förhållningssätt till naturen och modeller för vilka kvaliteter vi söker i land-

skapet. Därefter följer en redogörelse för friluftslivet som *Ett fenomen med många relationer* i kapitel 4. I detta kapitel förs ett resonemang om gränserna mellan friluftsliv och idrott, om friluftslivets betydelse för engagemang i miljöfrågor, om kopplingar mellan friluftsliv och folkhälsa, samt friluftslivets betydelse för lokal utveckling. Kapitel 5 belyser *Friluftslivets ekonomiska värden*, såsom värdet av upplevelser, ekonomiska effekter, kostnadseffektiv förvaltning och naturen som kollektiv nytta. I kapitel 6, *Det kommersiella friluftslivet*, läggs fokus på det kommersiellt organiserade friluftslivet, som turism, begreppet turism och turismföretagande. Kapitel 7, *Att studera friluftsutövare*, handlar om hur man får kunskap om friluftsutövare. I kapitlet presenterar vi dels vilken sorts kunskap man eftersträvar i dylika studier, vilka utgångspunkter man kan ha för undersökningarna samt hur man gör, rent praktiskt. I kapitel 8, *Friluftslivets sociologi*, anlägger vi flera olika perspektiv på friluftslivets utövare och icke-utövare. Vi diskuterar alltså möjligheter och hinder för att utöva friluftsliv, men också friluftslivet utifrån olika sociala gruppers perspektiv, som män och kvinnor, svenskar och invandrare, stadsbor och landsbygdsbor. Kapitel 9, *Vägledning och naturpedagogik*, handlar om hur man organiserar tillgången till naturen genom kunskaper, information och vägledning. I kapitlet diskuteras också vilken roll naturpedagogiken har för det omgivande samhället, och eventuella digitala lösningar på informationsproblematiken. Kapitel 10, *Tillgänglighet och allemansrätt*, presenterar allemansrättens betydelse för att naturen ska vara tillgänglig för friluftsliv, samt om och hur allemansrätten gör det möjligt för företag inom naturturismbranschen. I kapitel 11, *Närnatur och tätortsnära natur för friluftsliv*, diskuteras vilken betydelse närnaturen och dess utformning har för folkhälsan, både vad gäller vardaglig motion, men också för den mentala hälsan, upplevelsen av välmående, återhämtning och minskad stress. Kapitel 12, *Det organiserade friluftslivet*, visar exempel på hur svenskt friluftsliv har organiserats genom tiderna och diskuterar hur frivilligorganisationer, kommersiella krafter samt offentliga förvaltningar arbetar för och stimulerar till friluftsliv. Friluftsliv, vare sig det förekommer hemma vid knuten eller i fjärran länder, kommer med nödvändighet att påverka naturen där det utövas i högre eller lägre grad. *Friluftslivets och naturturismens miljöpåverkan* diskuteras därför i kapitel 13, där vi tar upp resonemang om avvägningar, slitage på grund av friluftsliv, transporternas miljöpåverkan, miljöövervakning etc.

Bokens andra del, kapitel 14–18

Bokens sista fyra kapitel (14–18) fördjupar sig specifikt i fenomenen planering och förvaltning, med siktet inställt just på friluftsliv och natur för friluftsliv. Denna del av boken inleds med en introduktion till vad planering och förvaltning innebär. Därefter fördjupas diskussionen i kapitel 14, *Planering och förvaltning – att forma landskapets framtid*. Här

förs ett resonemang om hur man tänker kring landskapets framtid, olika modeller för att tänka om framtiden, samt en kort introduktion till planeringsteori. Kapitlet presenterar också en enkel uppdelning av planering och förvaltning som därefter fördjupas i de följande kapitlen. Vi kan se planering och förvaltning av landskapet ur tre perspektiv: landskapsmönstret, utbudet av areal och landskapets kvaliteter för friluftsliv. I kapitel 15, *Modeller för planering och förvaltning*, presenteras inledningsvis två grundläggande modeller: Recreation opportunity spectrum (ROS) och limits of acceptable change (LAC). Olika brukares känslighet för förändringar i ett område diskuteras utifrån begreppet purism, liksom hur zonering fungerar. Kapitel 16, *Fysisk planering – att planera för förändrad markanvändning*, ger en introduktion till planering för markanvändning och hur denna med bas i den kommunala planeringen är utformad i Sverige, vilka instrument och lagar som reglerar planeringen. Kapitlet understryker att planeringen i stor grad handlar om avvägning mellan olika intressen, i samband med förändrad markanvändning t.ex. infrastrukturutveckling eller bebyggelse mot friluftsliv. I det sjuttonde kapitlet, *Naturvårdsplanering i Sverige*, kopplar vi ihop friluftslivet med naturvården, och diskuterar naturvårdens planering för bevarande och för landskapets brukande inom friluftsliv och naturturism. Riksintressen, biosfärområden och strandskydd är instrument som presenteras här och det är utbudet av areal som står i fokus. Bokens sista kapitel, *Förvaltning för friluftsliv*, kapitel 18, tar bland annat upp det triangeldrama som utgörs av friluftsliv, naturvård och turism. Vilka är spänningarna mellan dessa? Var möts deras intressen? För vem förvaltas olika naturområden? Här är det landskapets kvalitet för friluftsliv som är i fokus vilket inkluderar människors behov och kulturella värden. Frågor om skötsel som något som utvecklas och anpassas efterhand, istället för att läggas fast en gång för alla, liksom lokal hänsyn belyses. Problemen med att styra besökarens nyttjande av landskapet och samtidigt erbjuda en högkvalitativ upplevelse diskuteras, liksom hur åtgärder för en sådan förvaltning kan se ut.

Om litteraturreferenser

Vi har valt att ge referenser i texten i stort sett i enlighet med normal vetenskaplig standard. Dock har vi försökt begränsa antalet referenser vilket innebär att vi inte gör anspråk på att ge en fullständig överblick över litteraturen. Referenserna tjänar i vanlig vetenskaplig ordning som stöd för påståenden men också som våra tips till läsaren om möjlig fördjupning i särskilt viktiga frågor. Att bedömningen av detta är subjektiv säger sig själv; urvalet speglar våra intressen och specialiseringar. Referenserna anges mestadels löpande inom parenteser, och ibland, när det finns många texter att hänvisa till, i fotnoter nederst på sidan. Den specialintresserade inbjuds att gå vidare till litteraturlistan och hitta rätt texter. Söker man ännu fler referenser – till exempel om man skriver uppsats eller

specialarbete – bör man söka sig vidare i litteraturlistorna i de arbeten vi refererar till.

Det finns ibland en föreställning att referenser skall vara så nya som möjligt. Detta kan vara rimligt när målet bara är att spegla den senaste debatten eller utvecklingen. Senare referenser kan också vara lättare tillgängliga t.ex. via Internet. Det leder emellertid lätt till en historielöshet, som medför att debatter som pågått länge eller väl etablerade begrepp förefaller nya. Vi har försökt att balansera mellan dessa två krav. Ett ganska betydande antal referenser är dessutom till verk av oss själva. Eftersom vår ambition är att i en svensk lärobok försöka särskilt spegla svensk forskning och debatt är detta kanske inte orimligt. Vi vill därmed inte alltid hävda att motsvarande forskning och diskussion skulle saknas internationellt. Det är inte minst en funktion av att fältet är extremt svårt att ha fullständig överblick över. Läroboken spänner över ett mycket stort antal discipliner. Arbeten om friluftsliv, naturvård och planering publiceras dessutom i de mest olikartade fora. När vi citerar oss själva ligger det således ingen önskan om att osynliggöra andra forskare – även om detta är ett vanligt akademiskt knep – och vi tar tacksamt emot påpekanden om litteratur som vi kan ha missat eller borde ha gett uppmärksamhet så att vi kan förbättra kommande upplagor av boken.

